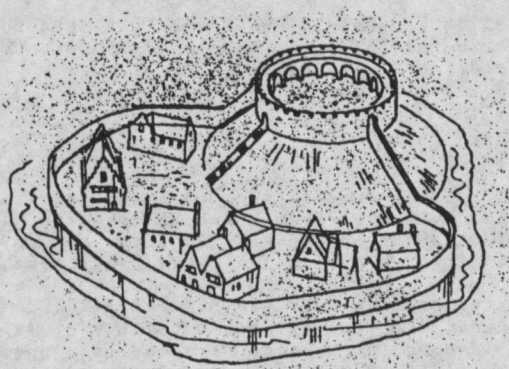

BURCHTEN EN KASTELEN IN HOLLAND

B. Rozema

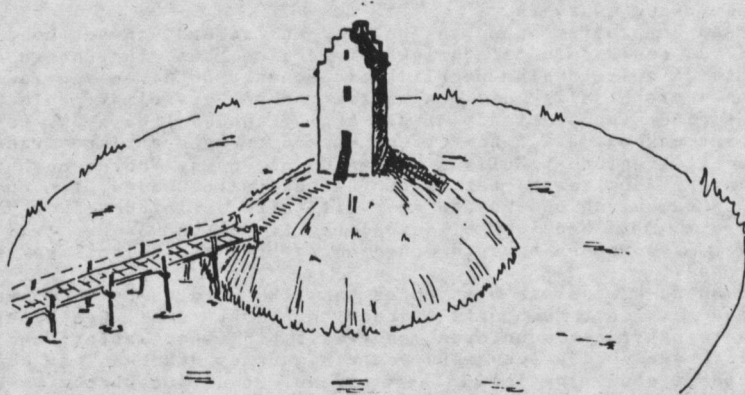
Evenals in andere landen om ons heen speelden in de Middeleeuwen burchten en kastelen hier een belangrijke rol als centra van het leven van de adel; alleen was hier alles kleiner en misschien zelfs wat achterlijker. Het is moeilijk zich van deze burchten een juist beeld te vormen, omdat er niet veel rest in de oorspronkelijke vorm. Ook leveren bronnen weinig informatie, vooral over de tijd vóór 1250. Van onschatbare waarde is het archeologisch onderzoek gebleken. Hierdoor is het mogelijk geworden een enigszins afgerond beeld te verkrijgen van de ontwikkelingen van de kasteelbouw in Holland en de rol die de sociale status van de bewoner ervan gespeeld heeft.

De oudste kastelen bevonden zich in Holland op de geestgronden achter de duinen en op de oeverwallen van de rivieren. Het waren zogenaamde motte-kastelen. Dit type kasteel was al in de 11e eeuw bekend in Normandië, het *château à motte* en bij de Angelsaksers in het zuidwestelijke gebied van Engeland, de *shell-keep*. De oudste en de best bewaarde in ons land is de Burcht van Leiden, strategisch gelegen op een landtong waar de twee Rijnarmen bij elkaar kwamen. Onderzoek heeft aangetoond dat de negen meter hoge heuvel omstreeks 1150 versterkt werd met een ringmuur, die bestond uit tufsteen, een natuursteen van vulcanische aard, afkomstig uit het Eifelgebergte, met aan de binnenkant een weergang op romaanse bogen; ook kwam er toen een zwaar poortgebouw tot stand. Het ontbreken van sporen van woongebouwen doet vermoeden dat de motte uitsluitend gediend heeft als veilige wijkplaats bij een aanval of bij overstromingen. De versterking was in het bezit van de landsheer, de Graaf van Holland en speelde militair en administratief een belangrijke rol in het gezag van het centrale deel van het graafschap. Het dagelijkse leven speelde zich vrijwel zeker af op de voorburcht, gelegen aan de voet van heuvel. Daar bevonden zich de woningen, dienstruimten, stallen en misschien zelfs een kapel. Deze gebouwen bestonden waarschijnlijk uit vakwerkbouw en hout.

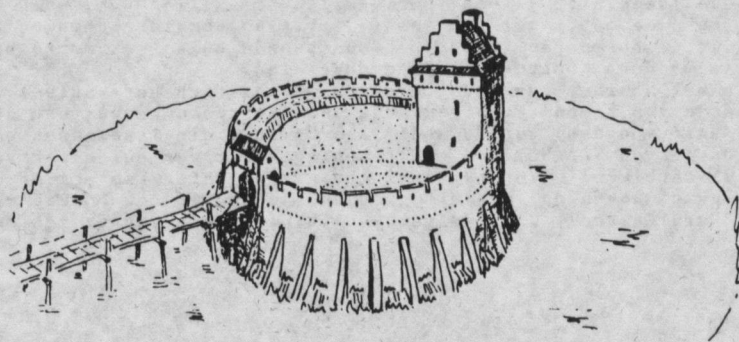
Al lijkt de bescherming op deze burcht niet bijster groot, toch zocht Ada van Holland, de dochter van Dirk VII hier haar toevlucht in 1204 tegen haar oom Willem I. Of zij toen op de burcht vertoefde of op de voorburcht is niet bekend. Ook de strijd tussen Willem en Lodewijk van Loon, Ada's echtgenoot, speelde zich voor een groot deel om dit steunpunt af.

Schets van de burcht van Leiden

Schets van het motte-kasteel van Borssele

Reconstructie van Borssele rond 1200

Ook het grafelijk kasteel in Loosduinen was oorspronkelijk vrijwel zeker een motte-kasteel. Daar werd in 1186 het huwelijk van Dirk VII met Aleid van Kleef gevierd.

I ADELLIJKE BURCHTEN

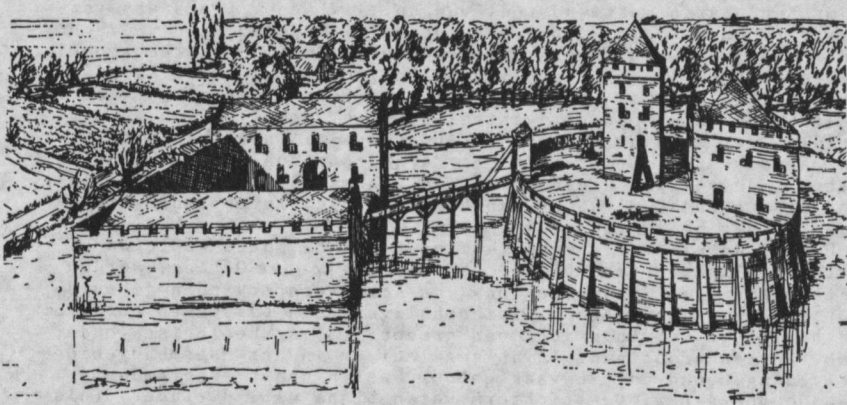
Op het eind van de 12e eeuw begonnen, naast de graaf, ook de belangrijkste edelen mottes op te richten. Deze waren kleiner dan die van de graaf en hadden aanvankelijk houten torens. Egmond kwam tot stand in 1175 en korte tijd later, omstreeks 1190, Borssele en Oostvoorne.

Het motte-kasteel van de Heer van Borssele (1), de belangrijkste edelman uit Zeeland, die veel allodiaal bezit had, lag aan de westkant van de Scheldemond (de Schelde stroomde toen noordoostelijk langs Beveland). Al omstreeks 1200 werd daar de houten toren vervangen door een bakstenen toren. Baksteen was nieuw materiaal, dat na 1160 in de noordelijke kuststreek was geïntroduceerd. Tijdens de Loonse Oorlog (1203-1204) werd dit huis waarschijnlijk verwoest. De gehele motte werd daarna omringd door een stenen muur met steunberen aan de buitenkant. Ook werd er een grotere woontoren gebouwd. Het vertoonde overeenkomst met het Gravensteen in Gent uit 1180. Er ontstond zo een hooggelegen ommuurde binnenplaats, die groot genoeg was om in tijd van nood vee en oogst veilig te stellen. Ook de voorburch, die vele keren was verbouwd, bestond in latere tijd uit zwaar muurwerk.

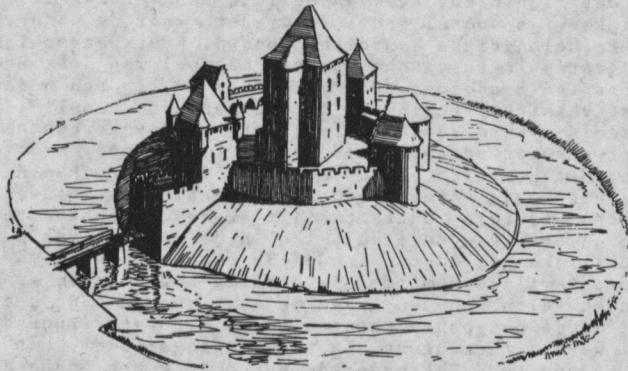
Tussen de graafschappen van Holland en Zeeland, in het mondingsgebied van een andere belangrijke rivier, de Maas, lag tot in de 14e eeuw de zelfstandige heerlijkheid Voorne. De Heren van Voorne stamden waarschijnlijk uit een zijtak van het grafelijk geslacht uit het einde van de tiende of het begin van de elfde eeuw. De wapenovereenkomst duidt hierop en het zou tevens verklaren waarom binnen het graafschap Holland alleen de heren van Voorne en Putten (een andere familietak) het recht van heervaart hadden, i.e. het mogen oproepen van onderdanen voor militaire doeleinden. Ook deze machtige familie had veel allodiaal bezit. Putten was een tweede apanage van Voorne en omvatte een groot gebied ten zuidoosten van Oostvoorne.

Het motte-kasteel in Oostvoorne van 1190 werd in het begin van de 13e eeuw vergroot, de hoogte bedroeg toen acht meter. Het kreeg een zware bakstenen woontoren van twaalf bij twaalf meter; aan het einde van de 13e eeuw werd een ringmuur opgetrokken met een groot poortgebouw en vier kleinere torens. Op de voorburch bevonden zich een woongebouw, de ridderzaal, de kapel, dienstgebouwen en stallen. Het bestaan van dit complex blijkt uit de onderhoudsposten in de rekeningen van de rentmeesters van de domeinen van Voorne van de 14e tot de 16e eeuw. Ongewoon aan de voorburch was, dat deze niet alleen vóór, zoals gebruikelijk was, maar helemaal rond de motte gelegen was (2). Uit de domeinrekeningen blijkt ook dat de heren van Voorne nog een tweede huis met motte bezaten in Ouddorp, buiten het Maasmondgebied.

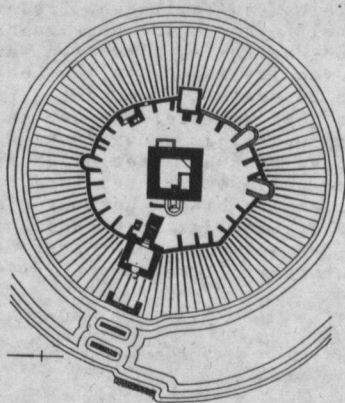
In het noorden van het graafschap bevond zich het kasteel van de heren van Egmond, een geslacht dat voortgekomen was uit de *advocati* (voogden) van de abdij van Egmond, die leenmannen waren van de graven van Holland. De tekening geeft een duidelijk voorbeeld van de ontwikkeling en aanpassing van een groter kasteel in de Middeleeuwen. Boven op de plattegrond herkennen we een onregelmatig rond waterkasteel, dit was gebouwd in het begin van de 13e eeuw,

Borssele herbouwd na de Loonse oorlog

Reconstructie van de burch van Oostvoorne

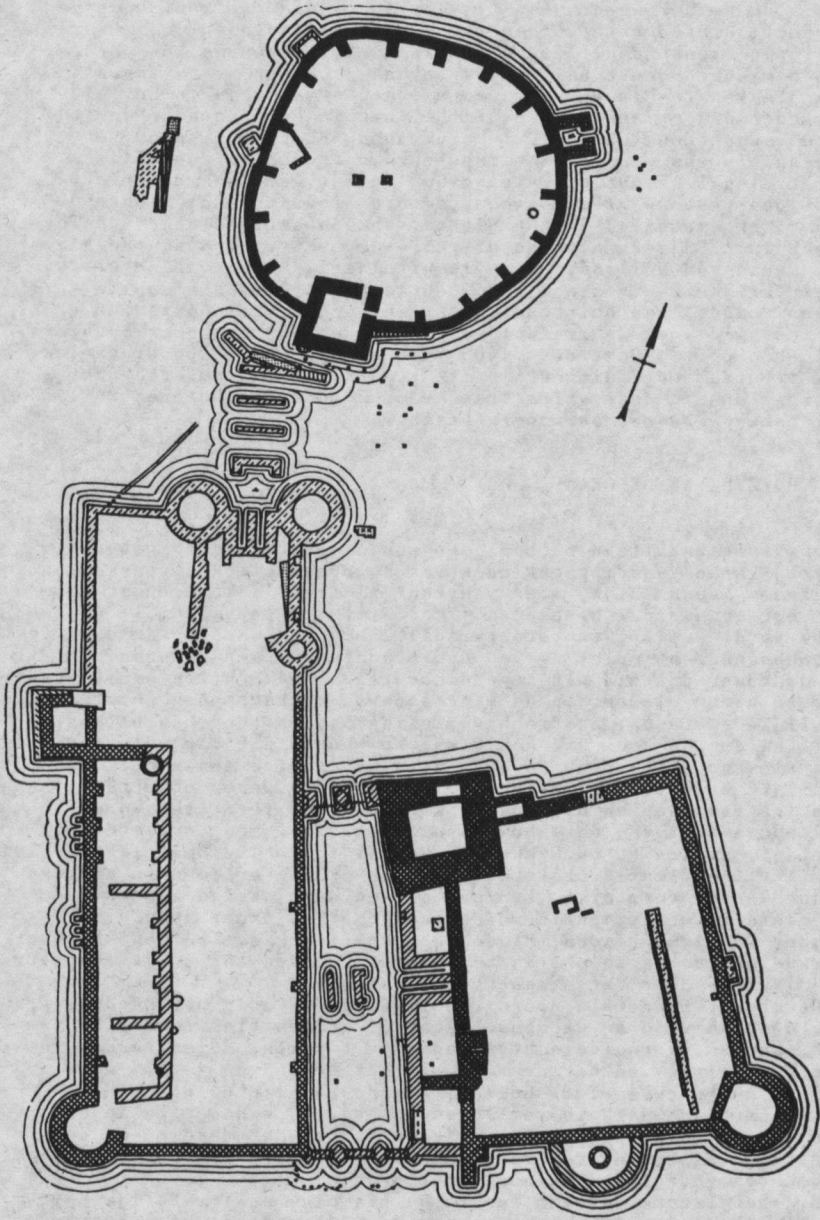
Plattegrond van de burchtheuvel van Oostvoorne

nadat het houten motte-kasteel van ca. 1175 door brand was verwoest. (Loonse Oorlog?) Bij een latere uitbouw zien we rechts onder een zware *donjon* en muurgedeelten, die tot een rechthoekig complex hebben behoord, een vorm die hier vooral onder Floris V tot ontwikkeling was gekomen, links een grote voorburch. Tot in de 16e eeuw is er aan dit kasteel gebouwd. Opvallend is de uitbreiding met een indrukwekkende ingangspartij aan de noordkant van de voorburch, bestaande uit twee grote ronde torens aan de buitenzijde en twee kleinere aan de binnenzijde. Deze uitbreiding vond plaats nadat de heren van Egmond in de gravenstand waren verheven in het begin van de 16e eeuw.

Hoewel de militaire tekortkomingen van de motte-kastelen al snel duidelijk werden, bijvoorbeeld in de Loonse Oorlog, werden er toch tot diep in de 13e eeuw van deze versterkingen gebouwd door de lage adel, alleen kleinschaliger; een bakstenen toren op een heuveltje, omringd door een gracht. (3) Archeologisch onderzoek van een groot aantal van deze huizen in het Maasmondgebied heeft aangetoond dat ze vaak gebouwd waren naast een reeds bestaande boerderij. De stichters waren bijna altijd ridder. (als titel) Op een enkele uitzondering na werden deze kasteeltjes niet in leen gehouden van de graaf en ook is zijn toestemming voor de bouw ervan niet aantoonbaar. Ze moeten dan ook in de eerste plaats gezien worden als een statussymbool en dienden waarschijnlijk om de status van de ridder, van de eigenaar aan te duiden.

Graaf Willem I (1203-1222), die zijn jeugd in Schotland had doorgebracht en in de eerste jaren van zijn bewind in de opvolgingsstrijd met zijn nicht Ada van Holland was verwickeld, verwierf mogelijkwerwijs vooral grote verdienste voor de waterstaat. Hij heeft géén belangrijke kastelen gebouwd, maar waarschijnlijk wel de bouw gestimuleerd van het eerste kasteel van Dirk Drossaet de eerste heer van Brederode. Hiermee komen we bij een ander kasteeltype, dat vanaf het begin van de 13e eeuw voornamelijk in Holland en Zeeland werd aangetroffen: het ronde waterkasteel. Een type dat overeenkomst vertoont met het motte-kasteel, maar dan zonder motte. Het kan zich echter ook heel goed ontwikkeld hebben uit al bestaande ronde hoven, zonder een kunstmatige heuvel. Wat de geografische spreiding betreft lijkt er een samenhang te bestaan tussen de bouw van deze kastelen en de opkomst van de belangrijke adellijke geslachten in de 13e eeuw, de 'hoge adel'. Leden van deze families komt men regelmatig tegen in de grafelijke raad. Hun kastelen stonden langs de kust, op de oude geestgronden, en niet in de ontgonnen veengebieden. Het water rond dit type kasteel werd direct benut als verdedigingsmiddel, het verhinderde de vijand tot vlak onder de muren te komen en bovendien was het heel geschikt om afval kwijt te raken. De latrines in de buitenmuren bijvoorbeeld konden nu direct op het water lozen, wat een enorme verbetering moet zijn geweest.

De ronde waterkastelen van Teylingen, Brederode en Renesse werden in de eerste helft van de 13e eeuw gebouwd. Iets later ontstonden Heemskerk, Oud-Haerlem en misschien Warmond, ook een bezit van het geslacht van Teylingen. (4) We hebben gezien dat ook de motte-kastelen van Borsssele en Egmond tot ronde waterkastelen werden omgebouwd. Een goed voorbeeld is het kasteel van Teylingen waar veel van de oorspronkelijke bouwvorm bewaard is gebleven. Het heeft een eenvoudige ringmuur, met de gebruikelijke weergang op Romaanse bogen. Een halve eeuw later werd het uitgebreid met een groot zaalgebouw, aan de binnenkant tegen de ringmuur. Interessant aan de bouwvorm is, dat de binnenmuur de ronding van de buitenmuur volgt, een vorm die ook toegepast was bij de zaalbouw van het ronde waterkasteel van Groot-Poelgeest. (bij Koude-

Plattegrond van Egmond zoals het in de loop van de 13e eeuw tot en met de 16e eeuw werd gebouwd.

kerke) De kelder verdieping bij Teylingen was met kruisgewelven overdekt; hierboven bevonden zich drie verdiepingen. De eerste verdieping bestond uit één grote zaal, die verwarmd kon worden. In het midden van de buitenmuur bevond zich een grote schouw. De grote vensternissen, ter weerszijden ervan zijn in het midden gedeeld door een middenzuiltje, hierin herkennen we de invloed van de Scheldestijl. In een van de boogkolommen op het binnenplein was een latrine ingebouwd, net als bij de Leidse burcht. Tegelijk met het nieuwe zaalgebouw werd ook een nieuw groot poortgebouw gebouwd naast de oude ingang. (deze laatste werd dichtgemetseld) Na het uitsterven van het geslacht van Teylingen in 1283 vervielen de uitgebreide bezittingen aan de grafelijkheid van Holland. Het werd uiteindelijk de hoofdzetel van de grafelijke houtvesterij. De houtvester die meestal op Teylingen woonde, had het toezicht op de jachtterreinen van de graaf, leverde wild voor de grafelijke tafel, had de zorg voor hout en turf enzovoorts. Omstreeks 1400 vond er nog een verbouwing plaats de voorburcht werd uitgebreid met voor die tijd comfortabeler woonruimten. In deze vertrekken heeft Jacoba van Beieren in 1436 haar laatste levensjaar doorgebracht.

II HUIZEN VAN DE GRAAF

De graven van Holland hebben geen ronde waterkastelen gebouwd. De vrij korte regeringsperiodes van de opeenvolgende graven zou een reden kunnen zijn, maar waarschijnlijker lijkt het dat ze hiervoor geen aandacht hadden. Voor Willem I en Willem II (1234-1256) wordt wel op waterstaatkundige bemoeienissen en de daarmee samenhangende stimulering van de veenontginningen gewezen. Het is ook denkbaar dat zij als tegenwicht tegen de machtige adel, steun bij een nieuw element in de middeleeuwse maatschappij zochten, namelijk de steden. Stadrechtverlening hadden meer hun belangstelling dan de bouw van kastelen. We kunnen dit ook wel begrijpen. Al vanouds bezaten de graven in hun gebied een aantal belangrijke steunpunten, de hoven, die gelegen waren op strategisch gunstige plaatsen en aanvankelijk nauwelijks versterkt waren. Rond een aantal van deze hoven begonnen zich, gestimuleerd door de graaf, steden te ontwikkelen. Vooral in de 13e eeuw zette deze ontwikkeling flink door: stadsrechten werden verleend en sommige steden werden versterkt. Een aantal van deze steden kunnen dan als grafelijke residentie worden aangemerkt, onder andere Dordrecht, Haarlem, Leiden, Middelburg en Zierikzee. De 'huizen waarover de graven in zo'n stad beschikten, werden tot in de 14e eeuw ook dikwijls door het stadsbestuur gebruikt.

Dordrecht beheerste door zijn ligging volledig het handelsverkeer over de Rijn en de Maas. Nadat de graven hier rond 1100 bezittingen en overheidsrechten hadden verworven, stimuleerden ze de ontwikkeling van het centrum. In het begin van de 13e eeuw bezaten ze er twee eigen huizen: Brandenburg en Henegouwen. In het laatstgenoemde huis verbleven de graven, wanneer ze in de stad waren. De huizen waren ook voor stedelijk gebruik. Na de stichting van een Minderbroederklooster maakten ze voor vergaderingen ook gebruik van kloostergebouwen.

Bij het latere Haarlem lag in de 12e eeuw een grafelijk hof, dat dienst deed als beheerscentrum voor de grafelijke goederen in de omgeving en als landsheerlijk beheercentrum voor Kennemerland. Uit dit hof ontwikkelde zich in de 12e eeuw de stad. Waar de grafelijke verblijven voor het midden van de 13e eeuw

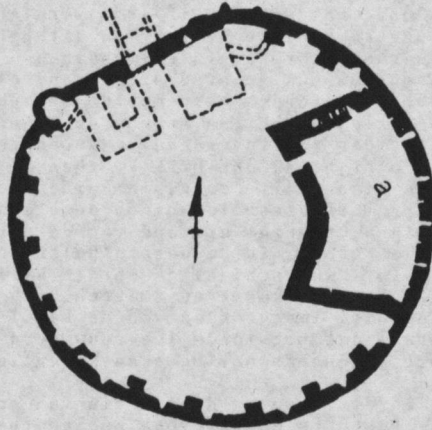
hebben gelegen is niet bekend. Later lag er in de buurt van de markt een grafelijk hof; na de brand in 1351 werd er aan de markt een stenen gebouw opgetrokken. De kelder van dit gebouw en de omliggende terreinen werden door de grafelijkheid aan de Predikheren geschonken en de bovenzaal aan de stad afgestaan. Albrecht van Beieren sloot in 1360 een overeenkomst met de Johanniters te Haarlem, waarbij werd bepaald dat de graven konden logeren in de commanderij. Later blijkt dit ook inderdaad te gebeuren.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Dirk V, toen hij in de 12e eeuw Rijnland weer in zijn bezit kreeg, in Leiden een plaatselijke edelman tot burggraaf aanstelde om op deze manier van zijn steun verzekerd te zijn. Op enige afstand van de burcht bezaten de graven grote stukken grond. In de eerste helft van de 13e eeuw hadden ze daar een huis - waarschijnlijk werden Willem II en Floris V hier geboren. Daarnaast lag een kapel en daarachter het gravensteen: een grafelijke gevangenis. Ten noorden van de kapel lag het grafelijk raadhuis Lokhorst, dat tot in de 14e eeuw werd gebruikt voor vergaderingen van het stadsbestuur. De stad kreeg in 1300 stadsrechten.

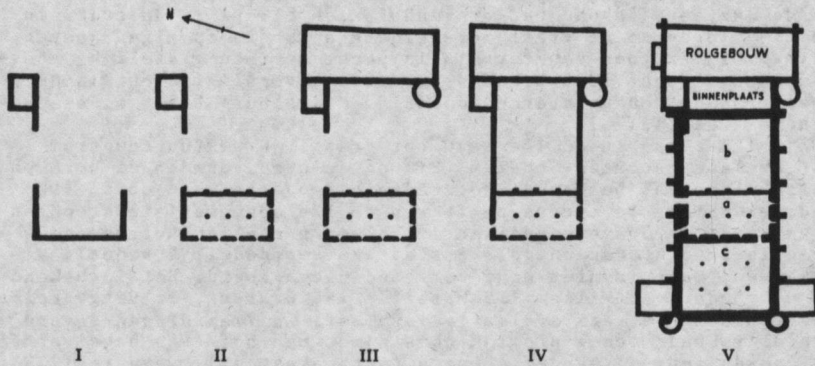
Middelburg kreeg in de 11e eeuw de functie van grafelijk - oorspronkelijk Vlaams - bestuurscentrum voor Zeeland-bewester-Schelde. De burg, oorspronkelijk een vluchtburch uit de 9e eeuw tegen de Noordmannen, lag aan een natuurlijke haven. Binnen de burg - oorspronkelijk grafelijk bezit - werd in de eerste helft van de 12e eeuw een abdij gesticht en een eeuw later een Minderbroederklooster. Waarschijnlijk was het landsheerlijk bestuur in de 13e eeuw ook in het binnen de burg gelegen gravensteen geconcentreerd. Vanaf het begin van de 14e eeuw bevond het grafenhof zich elders in de stad. In die tijd logeerde de graaf geregeld in de abdij op eigen kosten, ook had hij er toen een terrein in pacht met een grafelijke voorraadschuur. Vanaf 1326 bezat de graaf ook verblijfsrecht in de gebouwen van de Johannitercommanderij. Middelburg bezat al stadsrechten vanaf 1217.

Zierikzee was in de 13e eeuw het grafelijk bestuurscentrum voor Zeeland-beooster-Schelde. Binnen de stad vormden de kerk en grafenhof met bijbehorende hofsteden het oudste woongebied. De stad werd al in de tweede helft van de 12e eeuw met stadsrechten begunstigd. 's Gravenzande waar zich een grafelijk hof bevond, kreeg in 1246 stadsrechten. De stad was vermoedelijk bedoeld als Maashaven, maar is niet echt tot stad uitgegroeid. Het is bekend dat de moeder van Willem II, Mathilde van Brabant, er uitgebreide goederen bezat en er regelmatig verbleef. In Vlaardingen bevond zich al vanouds een grafelijk domein met een hof 'Den hoge werff'. (5) Loosduinen, al eerder genoemd (motte-kasteel), werd in 1229 door Floris IV aan de kerk geschonken om er een abdij te stichten. Ook moet nog worden genoemd het grafelijk huis Aelbrechtsberg, gelegen ten noorden van Haarlem. Veel is er niet over bekend, het moet al een oud grafelijk hof geweest zijn. Het was niet erg versterkt, maar heeft wel een belangrijke rol gespeeld in het leven van verschillende leden van de grafelijke familie, getuige het, relatief gezien, vrij aanzienlijke aantal oorkonden die van daaruit werden uitgevaardigd. In enkele gevallen wordt er ook nog melding gemaakt van een grafelijk huis te Vogelenzang.

In de opkomende steden in het ontgonnen veengebied in het centrale deel van het graafschap versterkten de graven hun machtspositie door een bewustedenpolitiek. In de eerste plaats moet hier Delft worden genoemd, dat al in 1250 stadsrechten kreeg. Er bevond zich een grafelijk hof ter plaatse van het huidige stadhuis. Omstreeks 1251 stichtte Rikarde, de zuster van Floris IV, met medewerking van Willem II het klooster Koningsveld aan de zuidkant van Delft. Er zijn aanwijzingen dat zich ook daar al een oude

Plattegrond van kasteel Teylingen

Het ontstaan van het Haagse Binnenhof. Plattegrond van de grafelijke zalen in de verschillende fasen van hun ontstaan:

- I Toestand vóór Floris IV
- II Toestand in 1247
- III Toestand in 1256 bij dood Willem II
- IV De waarschijnlijke bedoeling van Willems complete gebouw
- V De uitbreiding daarvan door Floris V rond 1280

hof bevond. (6) Het oud-grafelijk Gouda (7) lag vermoedelijk aan de IJsseldijk ten westen van de latere stad, die zich meer concentreerde op de Gouwe. De stad moet kort voor 1283 gesticht zijn. Nog vele andere steden kregen privilegiën, zoals Schiedam en in Zeeland Vlissingen. Reden voor de begunstiging van de laatstgenoemde stad was onder anderen dat ook de machtige heren van Borssele bezig waren eigen steden te stichten. Veere is daar een voorbeeld van. Zij wilden op die manier een deel van het op Walcheren gerichte handelsverkeer tot zich trekken.

Steeds duidelijker tekent zich in de 13e eeuw de verbondenheid af van de zich ontwikkelende stad met de grafelijkheid. In de belangrijke steden ontstonden de grafelijke hoven, die in nauwe samenwerking met het stadsbestuur functioneerden. Dit waren geen kastelen. Kastelen hebben in Holland nauwelijks deel uitgemaakt van het stadsbeeld. Wel ging de omwalling met de zo goed verdedigbare stadspoorten een steeds belangrijker rol spelen in de beveiliging van de stad en de wegen naar het centrum, die het belangrijke handelsverkeer met de stad onderhielden.

III HET HAAGSE BINNENHOF

Van een vaste residentie was er in de 13e eeuw nog geen sprake, zoals we hebben gezien. Wel werd er toen al een begin gemaakt met de bouw van het latere Haagse Binnenhof. Omstreeks 1229 hebben de graven van Holland zich in de streek van de Haag gevestigd. Toen verkocht Dirc van Wassenaar een gebied aan graaf Floris IV, dat vroeger aan een zekere Vrouwe Meilendis had toebehoord. De oorkonde waarin hiervan melding wordt gemaakt, dateert van 16 november 1229. (8) Dit hof moet in de Loonse oorlog verwoest zijn. Historisch onderzoek heeft aangetoond, dat het Haagse Binnenhof vrijwel zeker de plaats is waar Floris IV in 1230 bezig was met het herstel van het oude hof, nadat lange tijd werd aangenomen dat Willem II de stichter was. Tijdens Floris IV kwam een klein gebouw tot stand (fig. II) waarvan alleen een tweebeukig kelderzaaltje bewaard gebleven is met kruisgewelven met brede platte ribben, op ronde pijlers; deze pijlers zijn zo zwaar uitgevoerd, dat ze zeker een bovenverdieping gedragen moeten hebben.

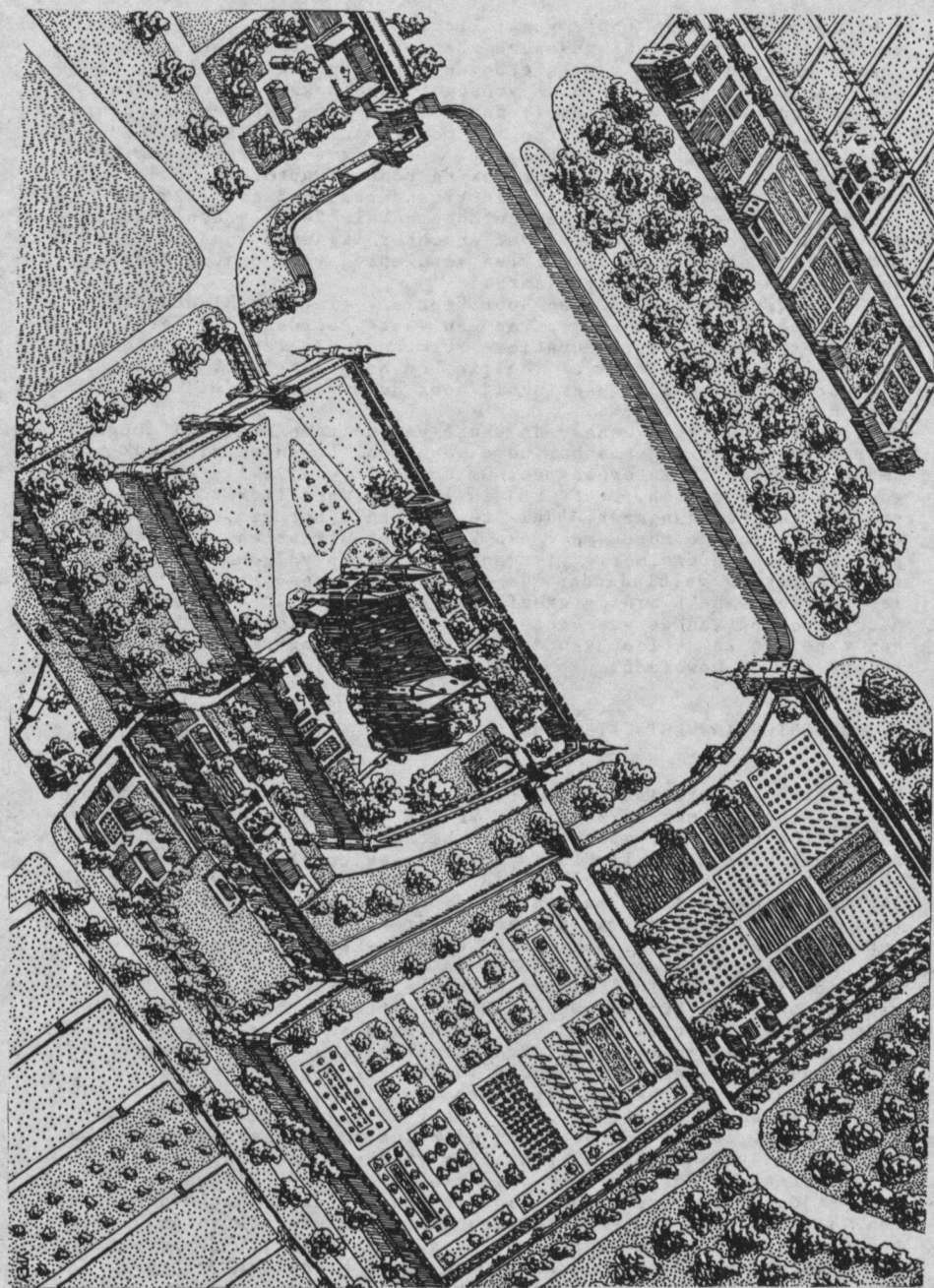
Rond 1250, ten tijde van Willem II, werd aan de andere kant een woonhuis gebouwd, nu bekend onder de naam Rolgebouw (fig. III). Het was geflankeerd door een vierkante (op aanwezige resten uit ca. 1200) en een ronde toren. Aan dit gedeelte zijn duidelijk kenmerken van de laat-romaanse Scheldestijl te bespeuren. Zo hebben enkele bewaard gebleven vensters een middenzuiltje, evenals het ronde waterkasteel van Teylingen, en worden de achterste ronde hoektorens ondersteund door overkragende rondbogen op rechthoekige steunberen. Het Gravensteen in Gent uit ca. 1180 heeft vergelijkbare bouwkundige verschijnselen. Waarschijnlijk zijn er toen wel plannen geweest de bestaande gebouwen (fig. III) met elkaar te verbinden. Dat had een ridderzaal moeten worden, loodrecht op de as van de woning, precies tussen de twee torens (fig. IV). De kroning van Willem II tot toekomstig koning van het Duitse Rijk zou een aannemelijke reden zijn geweest zijn hof uit te breiden met een ruimte voor representatieve doeleinden. Zijn vroegtijdige dood, hij sneuvelde in 1256 in Hoogwoud, heeft vermoedelijk het ten uitvoer brengen van de plannen verhinderd. De grafelijke administratie uit de tijd van de bouw is verloren gegaan. Hoewel Gerard van Leyden vaak als bouwmeester van deze uitbreidingen wordt gezien, bestaat hierover geen enkele zekerheid.

ITINERARIUM VAN DE GRAVEN

(op grond van plaats van uitvaardiging van oorkonden)

WILLEM I (1203-1222)	'05	'10	'15	'20
Dordrecht	1			
Utrecht	1			
Brugge	1			
Middelburg		1	1	
Male		1		
Zierikzee		1		
Londen			1	
Leiden			1	
Geertruidenberg			1	
Antwerpen			1	2
Damme				1
Aelbrechtsberg				2
zonder plaatsaanduiding	1 1		1 2 2	1

FLORIS V (1266-1296)	'70	'75	'80	'85	'90	'95
Teylingen	2	1				
Middelburg	2	2	121	1	22	3 2
Brugge	2					
Haarlem	1 2					1
Schiedam	2					
Delft	2	1			1	
Dordrecht	2	1 2	11	1	11 5	2316
Leiden	13	1342			1	1 1
Lier	1					
Mechelen	1					
Den Haag	111	1 2	31	1	1321116323	33
Geertruidenberg	1		3			2
Zierikzee	21		2		21	2
Ierseke	1					
Haamstede	1					
Aelbrechtsberg	12212	23111			1	311
Arneschoten	1					
Rijnsburg		11				
Noorddijk		1				
Utrecht			1	1	11	
Egmond			1			31
Leger voor Vreeland			3			
Leger voor Montfoort			1			
Westminster			1			
's Hertogenbosch			1			
Medemblik				1		
Coppartshuus					1	
Veere					21	
Westhove (Domburg)					2	
Torenborg					2	
Alkmaar					1	
Vogelensang					1	
Reimerswaal					1	
Biervliet					5	
Norham					2	
Niemandsvriend						1
Vlissingen						1
Monterberg						1
Parijs						1
Walcheren						1
Muiden						1
zonder plaatsaanduiding	45166	587 2	11 10	10 6 22	2 4 2 7	6
		111	13 18	22	16 4 18	

Reconstructie van het grafelijke hof in Den Haag zoals het vermoedelijk ten tijde van Floris V heeft uitgezien

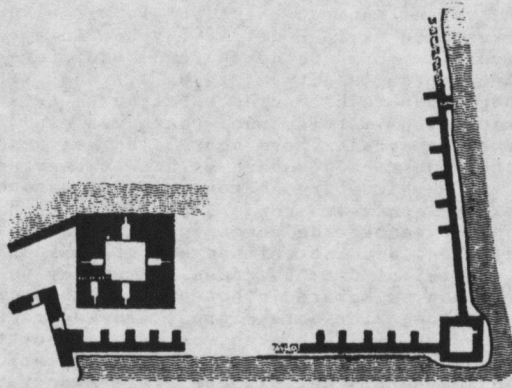
Vele jaren later, onder graaf Floris V (ca. 1280), heeft een grote uitbreiding plaatsgevonden. Het oudste gebouw werd naar voren uitgebreid (fig. V) en erboven werd over de gehele lengte een Ridderzaal gebouwd, in de vroeggotische baksteenarchitectuur van de Nederlandse kuststreek; naar mijn mening met een grondvorm (9) die karakteristiek was voor de monumentale koophallen en raadhuisen van de gotische periode, dat wil zeggen een rechthoekige plattegrond, met een hoog zadeldak en ronde traptorens op de hoeken. Het Schepenhuis te Aalst (in Vlaanderen) dat ca. 1225 werd gebouwd, is het prototype van de monumentale Nederlandse stadhuisbouw van de gotiek. Ook werd het erachter liggende woongedeelte uit de tijd van Willem II met een verdieping verhoogd, ertussen ontstond een smalle binnenplaats.

Na de grote uitbreidingen door Floris V ging het Binnenhof steeds meer de vorm aannemen van een vaste residentie, waarbij de Ridderzaal als representatieve ruimte en als feestzaal was bedoeld. Dat ook Willem II al veel in Den Haag verbleef, blijkt uit een oorkonde uit 1253, waarin hij door Hugo van Naaldwijk 'Willem uten Hage' wordt genoemd.

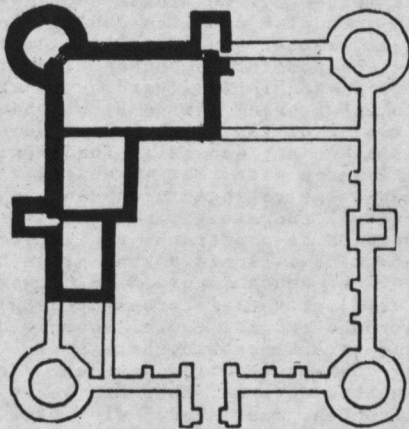
Toen Aleida van Avesnes, de tante van de toen nog heel jonge Floris V tot het regentschap werd geroepen, begon ze zich ook voor het graafschap te interesseren. Om de macht van de Avesnes (Hene-gouwen) te vergroten, heeft zij in 1260 vermoedelijk tot de aanleg van een kasteel aangezet, 'Huis te Riviere', met een enorme hoofdtoren, waarvan de muren meer dan 2,5 meter dik waren. Het grondplan was een onregelmatig vierkant. De daarop volgende politieke ontwikkelingen verhinderden de voltooiing ervan; het werd later leenroerig gemaakt aan de graaf. Dit kasteel wordt in ons land als het prototype van de *vierkante en rechthoekige* kastelen beschouwd, een type dat in de loop van de 13e eeuw een gangbaar Europees kastelentype was geworden.

IV BURCHTEN IN WEST-FRIESLAND

Politieke gebeurtenissen die tot hernieuwde burchtenbouw leidden, waren verbonden met de strijd om West-Friesland in de tweede helft van de 13e eeuw. Ter afronding van het Hollandse graafschap hadden zowel Willem II als Floris V ernaar gestreefd het grondgebied naar het noorden en oosten uit te breiden. Daarvoor werden als politieke dwangmiddelen een aantal kastelen gebouwd. Al vóór 1256 werd aan de oostzijde van Alkmaar, door Willem II, de Torenburg gebouwd. Over de vorm daarvan is weinig bekend, doordat het terrein bij de aanleg van het Noord-Hollands kanaal grotendeels verloren ging. Daar Willem II al bij zijn eerste onderneming tegen de Friezen de dood vond bij Hoogwoud (1256), zette Floris V jaren later zijn expansiepolitiek voort. Na een mislukte strijd in 1272 had hij tien jaar later meer succes. Daarna werden een aantal versterkingen aangelegd. Wijdenes werd gebouwd in het zuidoosten dicht bij de Zuiderzeedijk, bij het huidige dorp van die naam. Het werd in 1296 totaal verwoest, de juiste plaats waar het heeft gelegen is (nog) niet bekend. In het noorden werd de Zuiderseekust afgesloten door het kasteel van Medemblik, een bijna vierkant complex, met vier ronde torens op de hoeken en drie kleinere in het midden van de drie zijden. De vierde zijde had een poorttoren in het midden. In een van de hoeken was een zaalgebouw opgetrokken. De muren hadden nog de traditionele weergang op bogen. Omstreeks 1287 werden ten noordoosten van Alkmaar de Nieuwburg en de Middelburg gebouwd. Samen met de al bestaande Torenburg beheersten deze burchten de toe-

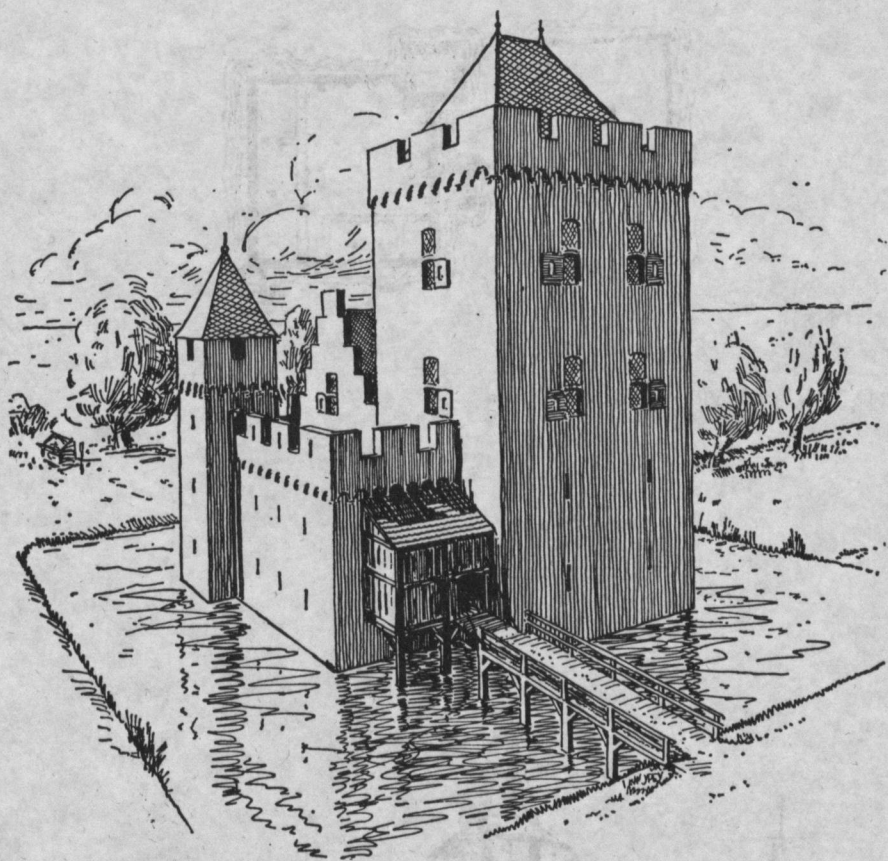
Plattegrond van het *Huis te Riviere* in Schiedam

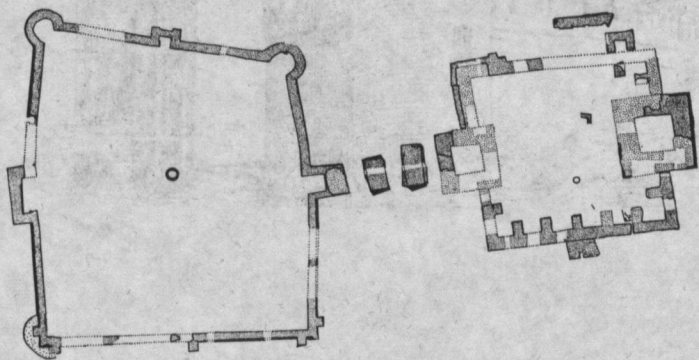
Plattegrond van het kasteel van Medemblik

gang over de zandruggen vanuit het zuiden. In Middelburg was één van de kleinere kastelen en leek wel wat op het Huis te Riviere, hoewel regelmatig van vorm. De dominerende hoofdtoren was niet centraal gelegen en sprong aan twee zijden uit. Het kasteel bestond in de 14e eeuw nog. Toen de Hoekse en Kabeljauwse twisten dreigden, lag er een garnizoen van vijftien man, waaronder een 'bombardier'. Het toen nog aanwezige strodak werd door leien vervangen. Sporen van een voorburcht zijn niet gevonden en het is de vraag of die er ooit geweest is. De Nieuwburg bestond uit een nagenoeg vierkant hoofdcomplex met een zware donjon, geplaatst in het midden van de achterzijde, tegenover de toegangspoort, die ook opgenomen was in een zware toren. Het kasteel had een grote voorburcht, maar er bestaat twijfel of dit inderdaad een aanleg was uit de tijd van Floris V. Aan de Rekere in het noorden ontstond de Nuwendoren. (10) Dit nagenoeg vierkante kasteel had weer een aanleg met een zware donjon op een van de hoeken, een zware poorttoren en weergangen op bogen. De plaats van deze burcht is lang onbekend gebleven. In 1948 kwamen bij het ploegen grote kloostermoppen naar boven van een perceel land, waarvan de kadastrale benaming 'Nieuwe deuren' luidde. In de bronnen wordt ook nog melding gemaakt van de Eenigenburg op de kleigrond aan het Zijpe, maar er is nog weinig zekerheid of deze burcht ook werkelijk werd gebouwd. Waarom de Nederlandse adel een voorkeur had voor kastelen met een hoofdtoren is moeilijk te achterhalen, hoewel een reden geweest kan zijn, dat de adel niet meer volkomen op het garnizoen van hun kastelen durfde te rekenen en dat zij daarom, ter eigen beveiliging in geval van oproer, een hoofdtoren nodig achtte. Verder speelden ook al bestaande kastelen (11) een belangrijke rol in het verdedigingsstelsel van de Hollandse graven tegen de West-Friezen, zoals Marquette ten noorden van Beverwijk, Assumburg bij Heemskerk, Oud-Haerlem, het kasteel van een voornaam adellijk geslacht uit Kennemerland, Oosterwijk ten noorden van Beverwijk en Adrichem iets zuidelijker. Al deze kastelen waren leenroerig aan de graaf.

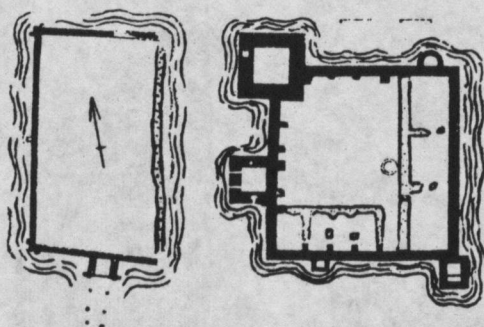
Het kasteel van Muiden werd niet gebouwd om de West-Friezen te onderwerpen, maar om de belangrijke handel van Utrecht over de Vecht aan banden te leggen, of tenminste te bezwaren met tollen. We vinden hier in grondplan dezelfde aanleg als te Medemblik, een bijna vierkant kasteel van 32 x 35 meter met vier rondetorens op de hoeken en een poorttoren in het midden van de weermuur op bogen. Na de dood van Floris V werd het kasteel tot op de fundamenten afgebroken op bevel van de bisschop van Utrecht. Omstreeks 1370 werd, ten tijde van Albrecht van Beieren begonnen met een nieuw kasteel, op de nog aanwezige fundamenten. Wel een bewijs dat er in al die jaren niet veel veranderd was in de kastelenbouw. Er zijn toen enige veranderingen aangebracht, onder anderen werd de oostvleugel toegevoegd, maar de daken waren ook toen nog gedekt met stro en de poorttoren van de voorburcht was in 1476 nog een houten gebouw. Floris V kan met de bouw van zes kastelen een echte bouwheer genoemd worden en het staat vast dat het rechthoekige kasteel, met veelal torens op de hoeken, het type is, dat door hem geïntroduceerd is. Vooral voorbeelden uit Frankrijk moeten stimulerend gewerkt hebben. Het is niet bekend of er bepaalde 'meesters van den wercke' zijn geweest, die voor de belangrijke geslachten hebben gewerkt, maar het waren beslist geen gespecialiseerde architecten, maar lieden die zowel kerken als stadspoorten, als koopmanshuizen hebben gebouwd.

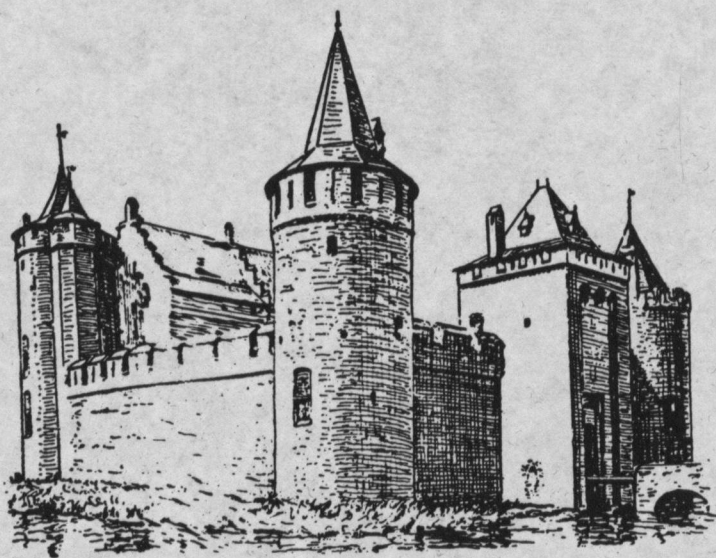
Reconstructie van de Middelburg bij Alkmaar

Plattegrond van de Nieuwburg

Plattegrond van de Nuwendoren

Het Muiderslot

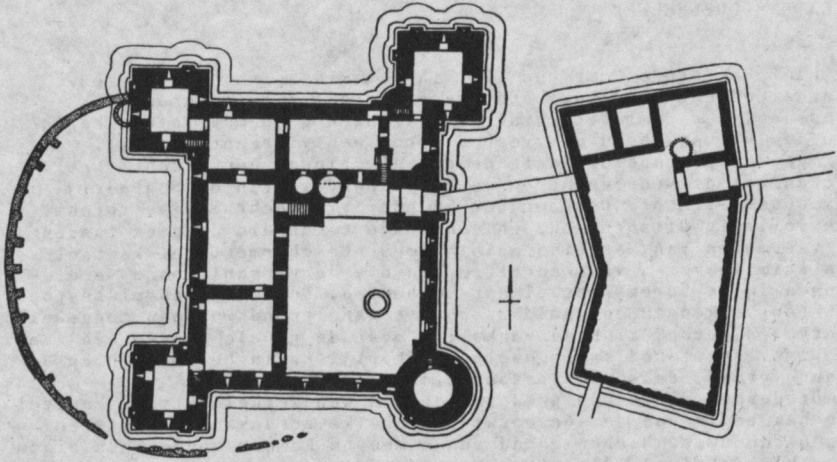
De naam Brederode komt pas voor in het midden van de 13e eeuw. Maar al eerder werd het ronde waterkasteel gebouwd door Dirk Drossaet, een familietak van de Teylingen genoemd. In het begin van de 14e eeuw werd dit verbouwd tot een vierkant kasteel. Het geheel bestond uit drie delen, elk binnen een gracht: het hoofdslot, de voorburch en de buitenhof, waarin de boerderij was ondergebracht. De hoofdburch had drie rechthoekige torens, die volledig uitsprongen, en een ronde toren die de hoek tussen de weermuren van het binnenplein moest beschermen. Het kasteel was ruim voorzien van wenteltrappen die de verschillende verdiepingen in de torens met elkaar verbonden. De noordvleugel bestond uit een keuken en een kelder op de begane grond met een tongewelf. Daarboven bevond zich aanvankelijk over de gehele lengte één zaal. De westvleugel had kruisgewelven met pijlers in het midden op de begane grond, daarboven bevond zich de ridderzaal.

Brederode geeft een goed inzicht in een werkelijk rijk kasteel uit het begin van de 14e eeuw; zelfs elke torenkamer lijkt een eigen schouw te hebben gehad en de meeste kamers hadden hun eigen 'gemak' (*latrine*), dat uitgespaard was in de muur, hetgeen bijzonder comfortabel en hygiënisch was voor die tijd.

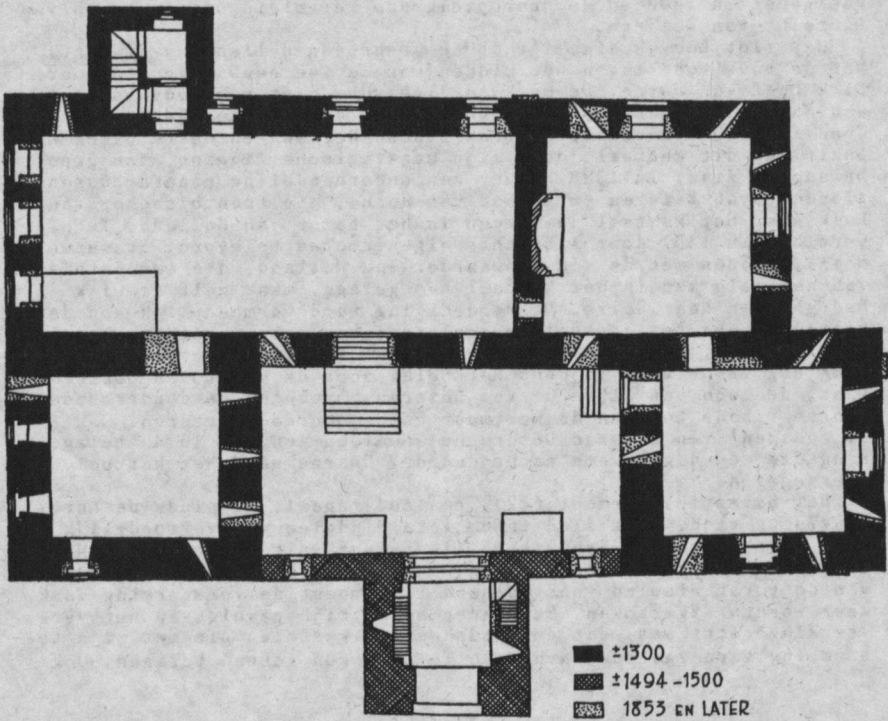
Het kasteel van Heusden, in oorsprong al een vroeg waterkasteel, kwam in 1357 al in handen van het graafschap Holland. Door zijn geografische ligging in het grensgebied tussen Brabant en Holland en de vele politieke verwickelingen had het door de jaren heen veel te lijden gehad van belegeringen. Vooral in het laatst van de 14e eeuw maakte het roerige tijden mee. Veel Hoekse ballingen waren naar Brabant uitgeweken na de moord op Aleid van Poelgeest in 1392 en de daaropvolgende vergeldingsmaatregelen van Albrecht van Beieren.

Het slot Loevestein ligt op de grens van Holland en Brabant. Met de bouw werd tegen het midden van de 14e eeuw begonnen door Dirk Loef van Horne. De merkwaardige vorm doet vermoeden dat er aanvankelijk slechts plannen waren voor een eenvoudige woontoren. Toen in 1380 een oorlog uitbrak tussen Holland en Gelre bleek het bezit van dit kasteel, door zijn strategische ligging, van groot belang te zijn. In 1388 had er een onderhandeling plaats tussen Albrecht van Beieren en Arnoud van Horne, die toen bisschop van Luik was. Het kasteel kwam toen in het bezit van Holland. Toch werd het in 1397 door Albrechts eigentropen belegerd. Er waren moeilijkheden met de schatbewaarder van Holland, die een garnizoen van negentig man in het kasteel had gelegd, maar zelf de wijk had genomen naar Gelre. De verdediging werd vermoedelijk aan de kastelein van het kasteel overgelaten; een gebruikelijke manier in die dagen, maar wel een teken dat de veiligheid op een kasteel niet erg groot was. Tijdens het beleg door de graaf van Oostervant, de zoon van Albrecht van Beieren, brachten de donderbussen enorme schade toe aan de weermuur en de noordoostertoren. Ook de 'bussen' van de stad Dordrecht speelden een rol in de belegering die een dag en een nacht duurde. Daarna werd het kasteel overgegeven.

Het bevestigingsrecht (12), een oud regaal, al sinds de Karolingische tijd, liet zich in de late Middeleeuwen vermoedelijk nog veel sterker gelden dan uit de literatuur valt op te maken. Wanneer de noodzaak tot bescherming van het huis en hof naar het oordeel van de vorst niet zo voor de hand lag, moest de versterking vaak weer worden afgebroken. Een ander belangrijk gevolg van het versterkingsrecht was, dat de landsheer de kastelen die met zijn toestemming waren gebouwd aan zich in leen kon laten opdragen. Ook

Plattegrond van de ruïne van Brederode

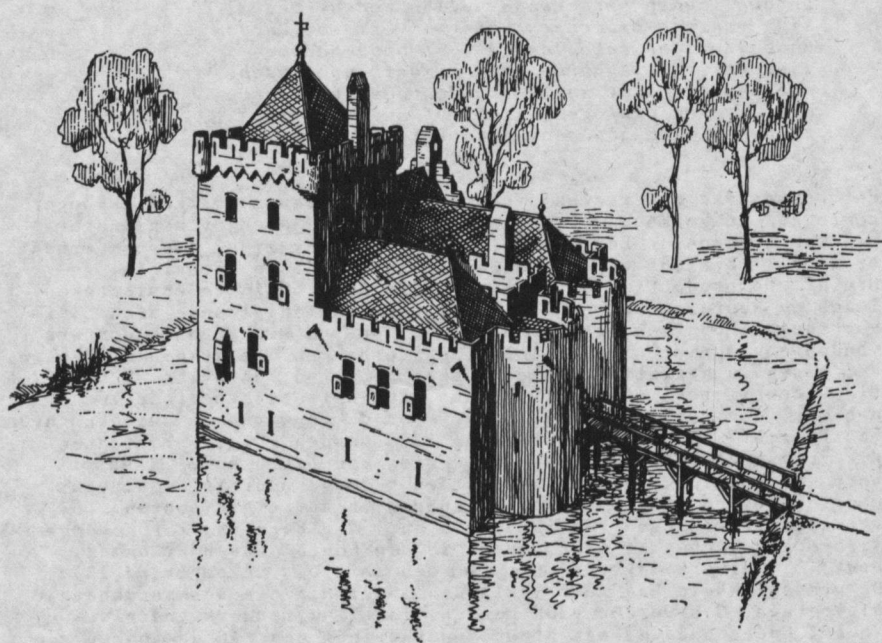
Plattegrond van de kelderverdieping van Loevestein

kon hij het openingsrecht afdwingen. De leenman van zo'n open huis was verplicht zijn huis open te stellen voor de landsheer in tijd van oorlog, zodat deze er zijn troepen kon legeren.

In de 14e eeuw kwam hoe langer hoe meer de gewoonte op om het bouwen van versterkte huizen wel toe te staan, mits de eigenaar het huis maar als 'open' huis opdroeg aan de graaf. In 1387 gaf Albrecht van Beieren aan Arend van Dussen toestemming een huis te bouwen zo groot en zo sterke als hij maar wilde, mits het een open huis werd.

*... ende te doen tymmeren op onze hofstad ter
Dussen, also groot ende starc, alst hen
ghenoegen sal, omdat het onze huys is ende
hijt van ons te lyen houd.
Welc huis heer Aernd van Dussen of zijn na-
comelinghen, ons of onsen nacomelinghen openen
en leveren sal tot alre tijt, als wijs of onse
nacomelinghen begherende sullen wesen, ende
zijs van ons mit onzen brieven vermaent worden.
Ende waer dat sake, dat wi, of onse nacomel-
inghen, og die ghene, die wy dair up senden
sullen, die proviantie van den huse verteerde,
het ware om oirloges wilel, of anders, die
zouden wi hem ghelden, nadat si waerdich
ware ...*

Het bouwen van een kasteel voltrok zich in een aanmerkelijk hoger tempo dan de kerkbouw, waar vaak tientallen jaren of nog langer mee waren gemoeid. Een kasteel moest weerbaar zijn, daarom werden er zoveel mogelijk onverwoestbare en onbrandbare materialen gebruikt. De productie van baksteen, die na 1160 in de kuststreken langs de Noordzee tot ontwikkeling was gekomen, leende zich hier-voor goed. Monniken betrokken bij de bouw van kerken en kloosters vonden een manier om uit klei steen te bakken. De stenen werden in het begin in hetzelfde grote formaat gebakken, ongeveer 35 bij 17 bij 9 centimeter, als de tufstenen uit de laatste periode van aanvoer, tot rond 1200. De stenen voor de bouw van de dwangburchten van Floris V in West-Friesland na 1283 werden volgens berichten uit Friese kloosterkronieken uit Friesland betrokken. Eikenhout werd meestal in Dordrecht gekocht en gezaagd hout in Amsterdam; maar de graven lieten ook bomen kappen in hun eigen bossen. Zo vermelden rekeningen van 1345-1346 dat 'die bure van Terode ende Ailbrechtsberghe dat hout houwen in den houte' (de Haarlemmer hout). Ijzerwerk leverde doorgaans een smid uit de omgeving (13). De grafelijkheid had zelf vaklieden in dienst die werkzaamheden uitvoerden. Ook werden vaak mensen tijdelijk te werk gesteld. Vooral onderhoud was een steeds weerkerende post in de boeken van de grafelijke rentmeesters. Helaas is er nauwelijks iets bekend over het bouwen van kastelen in de vroege 13e en de vroege 14e eeuw omdat rekeningen uit die tijd ontbreken. Gegevens over toegepaste bouwstijlen zijn schaars, maar de invloed van het zuiden, o.a. van de Scheldestijl, zoals we in enige voorbeelden hebben gezien, is aanwijsbaar. De al vroeg ontstane dynastieke band tussen de Noordnederlandse gebieden en Henegouwen (vanaf 1229) heeft de contacten met het zuiden nog versterkt.

Reconstructie van het kasteel Dussen zoals het er eind 14e eeuw
vermoedelijk uitzag

NOTEN

- * Vele gegevens zijn ontleend aan: P.E. van Reyen, *Middeleeuwse kastelen in Nederland* (Haarlem, 1979); J.G.N. Renaud, *Variaties op het thema kasteel* (Assen, 1976); S.J. Fockema Andreae, *Stad en dorp. Duizend jaar bouwen* (Amsterdam, 1948).
- 1 R.H.J. Klok, 'De vluchtberg "Berg van Troje" te Borssele' in: *Archeologisch reisboek voor Nederland* (Haarlem, 1977) 269-272.
 - 2 C. Hoek, 'De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare huis in het Maasmondgebied' in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift X* (1972) 215.
 - 3 'Ibidem', 228-229.
 - 4 Klok, *Archeologisch reisboek*, 208-212 en 239-242.
 - 5 C. Hoek, 'Begraven hofsteden in het Maasmondgebied'. Overdruk uit: *Liber castellorum* (s.l., 1981).
 - 6 J.J. Raue, *De stad Delft* (Amsterdam, 1982).
 - 7 Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen*, 55.
 - 8 'Ego Theodericus de Wassenaar notum facio omnibus tam presentibus quam futuris quod domino F. comiti Hollandie vendidi omnem jurisdictionem quam habui ad curtem domine Meilendis beate memorie cum hominibus et mansionariis et omnibus attinentiis et resignavimus coram hominibus domini comitis. Et ne in posterum predicta venditio a successoribus nostris possit cassari vel calumpniari presentem cartulam ipsi dedimus sigilli nostri munimine roboratam. Datum apud Leidis anno Domini MCCXXXIX feria post festum beati Martini.' C. de Wit, 'Het ontstaan van het Haagse binnenhof' in: *K.N.O.B. bulletin* (1954) 12.
 - 9 F. Vermeulen, *ABC van de bouwstijlen in de Nederlanden ('s-Gravenhage, 1953)* 140-141.
 - 10 Klok, *Archeologisch reisboek*, 'Het cultuurreserveaat de Nuwendoren bij Krabbendam', 200-204.
 - 11 *Ibidem*, 208-216.
 - 12 Renaud, *Variaties*, 26.
 - 13 H. Janse, 'Het veertiende eeuwse grafelijk bouwbedrijf in Holland' in: *K.N.O.B. bulletin* (1981) 165-168.

FLORIS de IV.